

Výzkumná etika

Vybraná etická hlediska
výzkumné práce

Petr Kachlík
Brno, 2020

Obsah sdělení

- 📄 co je etika
- 📄 základní dokumenty
- 📄 základní etické aspekty výzkumu
- 📄 informovaný souhlas
- 📄 výzkumníkovo desatero
- 📄 GDPR a jeho použití
- 📄 výzkumná etika na MU, EKV MU
- 📄 principy pedagogického výzkumu
- 📄 principy odpovědnosti

Proč zrovna etika ?

- „Prakticky v rámci každého výzkumu je třeba řešit určité etické otázky“ (Švaříček, 2007, s. 43.).
- Každý výzkum prováděný na lidech a s lidmi má své etické limity, jež bývají nejčastěji vnímány v souvislosti s respektováním intimity lidského myšlení a citů účastníků výzkumu a s formou sdělování výsledků výzkumných šetření (Pelikán, 1998).
- Etické otázky výzkumné práce zmiňují publikace Švaříčka a Šed'ové, Gavory, Hendla, Průchy, Pelikána, Spousty.

Základní dokumenty

- ☞ shrnují etické požadavky na provádění výzkumu vč. ochrany zkoumaných osob a etické požadavky na pracovníky výzkumu (práva a povinnosti výzkumníků, zaměstnavatelů, sponzorů)
- ☞ Všeobecná deklarace lidských práv (OSN, 1948)
- ☞ Helsinská deklarace (1964, posl. úprava 2008)
- ☞ World Medical Association - WMA (shrnuje principy medicínského výzkumu a léčebné péče)
- ☞ Mezinárodní průvodce etikou biomedicínského výzkumu zahrnující lidské účastníky (1982, posl. úprava 2002)

Základní dokumenty

- Council for International Organizations of Medical Sciences (CIOMS, 2002)
- World Health Organization (WHO) (mezinárodní dokumenty týkající se etiky výzkumu, definování pojmů, obecných i konkrétních etických principů)
- Evropská charta pro výzkumné pracovníky (obecné zásady a požadavky upřesňující úlohu, odpovědnost a práva výzkumných pracovníků, jejich zaměstnavatelů a/nebo investorů), zejména jde o vyhýbání se všem druhům plagiátorství, dodržování zásad duševního vlastnictví a sdílení výzkumných dat

Základní dokumenty

- 📄 Kodex chování pro přijímání výzkumných pracovníků (soubor obecných zásad a požadavků, které by měly být dodržovány zaměstnavateli a/nebo instruktory při jmenování nebo přijímání výzkumných pracovníků)
- 📄 Usnesení vlády ČR č. 1005/2005
- 📄 Směrnice MU č. 5/2015 Etika výzkumu na MU (ve znění účinném od 2. 11. 2015)
- 📄 VŠ a další výzkumné instituce s využitím Etického rámce výzkumu MŠMT ČR připravují nebo aktualizují vlastní etické kodexy

Základní etické zásady výzkumu

- (1) svoboda výzkumu a odpovědnost
- (2) respektování názorové plurality a tolerance
- (3) respektování lidské důstojnosti a autonomie při výzkumu
- (4) transparentnost
- (5) solidarita a spolupráce ve výzkumu
- (6) prospěšnost a nepoškozování; každé riziko výzkumu musí být vyváženo přínosem

Etický kodex akademických a odborných pracovníků VŠ
- shrnuje požadavky na pedagogickou, vědeckou, uměleckou a tvůrčí činnost.

Základní principy ochrany osob ve výzkumu

1. **Výzkum** = systematická činnost směřující k získání zobecnitelných poznatků o biologických a sociálních jevech.
Osoby účastníci se výzkumu = osoby, které poskytují informace nebo osobní údaje, umožní sledování svého chování nebo svých tělesných a duševních procesů nebo poskytnou biologické vzorky tělesných tkání či genetické informace.
2. Před zahájením jakéhokoliv výzkumu zahrnujícího lidské účastníky musí být zabezpečen jejich **dobrovolný a informovaný souhlas**.
3. Výzkum je uskutečňován **dostatečně kvalifikovanými a zkušenými pracovníky** nebo pod jejich vedením a dohledem.
4. Výzkum musí být realizován **v souladu s výzkumným protokolem**, v němž je uveden cíl výzkumu, důvody zapojení lidských účastníků a způsob jejich získávání, známá rizika s výzkumem související a způsoby jejich eliminace.

Zásady pro informovaný souhlas

- (1) **Individuální informovaný souhlas** dán kompetentním jedincem, který obdržel nezbytné informace, adekvátně je pochopil a po vlastním zvážení dospěl k rozhodnutí o své účasti ve výzkumu.
- (2) Základní informace pro uvažované účastníky výzkumu uvádějí, **kdo** se může výzkumu zúčastnit, jaké jsou jeho **cíle a metody**, **jak dlouho** se bude participant na výzkumu podílet, jaké **výhody** může očekávat i jaká jsou **rizika či nepříjemnosti** spojené s výzkumem, jaké jsou **alternativní postupy nebo způsoby léčení**, **rozsah důvěrnosti záznamů**, **rozsah odpovědnosti** pracovníka výzkumu, informace o **právu účastníka svobodně odmítnout či odstoupit** z výzkumu, a to **beztrestně**, bez ztráty výhod, na něž by jinak měl nárok.

Zásady pro informovaný souhlas

- (3) Pracovník výzkumu je **povinen sdělit účastníkům všechny informace** nezbytné pro poskytnutí informovaného souhlasu, umožnit kladení dotazů, neklamati, nevyvíjet nepřipustný nátlak, vyžadovat souhlas až poté, co budoucí účastník získal znalost závažných faktů; tam, kde je to nutné, získat od účastníka podpis formuláře jako doklad informovaného souhlasu, obnovit informovaný souhlas v případě, že se dospěje k podstatným změnám původního konceptu výzkumu nebo výzkumných procedur.
- (4) Účastníci mohou dostat **finanční úhradu** za náklady vzniklé v souvislosti s jejich účastí na výzkumu. Výše pobídky by měla být přiměřená, aby nemohla být zdrojem neadekvátního nátlaku na účast.

Zásady pro informovaný souhlas

- (5) **Výzkum a účast dětí.** Před začátkem výzkumu musí být **prověřeno**, zda výzkum nemůže být proveden na souboru dospělých osob. Účelem je získání poznatků majících vztah ke zdravotním nebo psychosociálním potřebám dětí. Zástupný souhlas dává **rodič nebo zákonný opatrovník**; dítě by mělo být dle svých možností **dostatečně informováno** a získán jeho souhlas. Je třeba **respektovat odmítnutí dítěte**. Je třeba **minimalizovat rizika** a zvážit důležitost získaných poznatků.
- (6) **Výzkum s účastí osob s duševními poruchami.** Výzkumník musí **zvážit**, zda není možné provést studii na osobách zdravých. Získané poznatky musí mít vztah ke zdravotním nebo psychosociálním potřebám sledovaných osob. Musí být získán **souhlas od každého účastníka** s ohledem na jeho možnosti, je třeba plně **respektovat případné odmítnutí**. V případě osob **nesvéprávných** se získává souhlas od **zákonného opatrovníka** nebo jiné řádně zmocněné osoby.

Zásady pro informovaný souhlas

- (7) **Výzkum zahrnující lidské účastníky v málo rozvinutých komunitách.** Do studií nebudou zapojeni jedinci z tohoto typu komunit, je-li možno výzkum provádět v komunitách vyspělých. Výzkum by měl odpovídat prioritám a potřebám těchto komunit. Od **každého účastníka** je třeba zajistit **informovaný souhlas**. Návrh výzkumu by měl být **schválen etickou komisí**, která má mezi svými členy (či konzultanty) **osoby důkladně obeznámené** se zvyky a tradicemi komunity.
- (8) **Upuštění od informovaného souhlasu.** V některých případech, např. u **epidemiologických studií**, je informovaný souhlas **nemožný nebo nevhodný**. Etická komise by měla určit, zda plány výzkumu zaručují **bezpečnost a soukromí účastníků**.

Zásady pro informovaný souhlas

- (9) **Výběr účastníků.** Jednotlivci nebo komunity by měly být vybírány tak, aby **zátěž výzkumu a jejich užitek byly spravedlivě rozděleny**. Zvláštní pozornost by měla být věnována **zranitelným jedincům** (u nich by měla být respektována jejich práva obzvláště pečlivě).
- (10) **Těhotné a kojící ženy** jako součást výzkumu. Výzkum by měl být spojen jen se získáváním **nových poznatků** o těhotenství, laktaci, mateřství nebo raném dětském vývoji. Jinak by se těhotné a kojící ženy **neměly účastnit klinických zkoušek**, ve kterých by je mohli zastoupit jiní účastníci.

Výzkumníkově desatero

- (1) soukromí
- (2) důvěrnost
- (3) poučený souhlas
- (4) emoční bezpečí
- (5) citlivost výzkumníka
- (6) otázka zatajení cílů a okolností výzkumu
- (7) princip řádného citování a odkazování
- (8) reciprocita
- (9) zpřístupnění práce účastníkům výzkumu
- (10) zodpovědnost výzkumného pracovníka

Výzkumníkovo desatero

Ad 1+2: Soukromí a důvěrnost

- ne každý člověk je ochoten sdělovat důvěrné informace ze svého soukromí s vědomím, že budou zveřejněny; osoba má v rámci výzkumu právo na zachování svého soukromí
- důvěrnost znamená, že nebudou zveřejněna žádná data, jež by umožnila čtenáři identifikovat účastníky výzkumu; nelze-li tento požadavek splnit, neměl by v extrémním případě výzkumník výzkumnou zprávu vůbec publikovat (Švaříček, 2007)

Výzkumníkovo desatero

Ad 3: Poučený souhlas

☞ Kromě principu důvěrnosti je třeba v každém sociálněvědním výzkumu získat souhlas od účastníků výzkumu. Souhlas může mít ústní nebo písemnou podobu. V případě ústního souhlasu je vhodné si jej nahrát na diktafon spolu s krátkou charakteristikou samotného výzkumu a ujištěním o důvěrnosti získaných dat.

Ad 4: Emoční bezpečí

☞ Kvalitativní výzkum poskytuje řadu příležitostí, kdy se jeho účastník musí vyjádřit k emočně citlivé záležitosti, často nejde o banální věc. *„Zkušený výzkumník dává účastníkovi příležitost, aby se uvolnil a vysvětlil své pocity“* (Hendl, 2005, s. 156).

Výzkumníkovo desatero

Ad 5: Citlivost výzkumníka

- ☞ Zejména u experimentů ve společenských vědách je třeba věnovat zvýšenou pozornost citlivosti výzkumníka.
- ☞ Každý z experimentů může mít totiž i negativní dopad na osobnosti těch, kdo jsou do daného pokusu zařazeni. „*Promyšlení případných důsledků každého experimentu by mělo být etickou povinností každého badatele ve společenských vědách (...)*“ (Pelikán, 1998, s. 35).

Výzkumníkovo desatero

Ad 6: Zatajení cílů a okolností výzkumu

- ☞ Hendl (2005) připouští, že mnoho studií by se neuskutečnilo, kdyby výzkumníci zkoumaným osobám nezatajili větší či menší část pravdy o výzkumu. Měli bychom při uskutečňování výzkumu postupovat takto:
- „kdykoliv je to možné, má výzkumník použít postup, který nevyžaduje zatajení skutečností;
 - jestliže nelze použít alternativní metody, výzkumník se rozhoduje o zatajení podle vědecké a aplikované hodnoty výsledku studie;
 - jestliže výzkumník musí něco zatajit, pak o tom informuje účastníky dostatečným způsobem, jakmile to bude možné.“ (Hendl, 2005, s. 156)

Výzkumníkovo desatero

Ad 7: Princip řádného citování a odkazování

- 📄 Výzkumník se nedopouští plagiátorství. Při každém citování jiných autorů uvede odkaz na informační zdroj, přitom při shrnutí poznatků jiného autora vyjádří původní myšlenky v dobré víře a bez vědomého zkreslení.

Ad 8: Reciprocita

- 📄 Výzkumník může při realizaci výzkumu s jeho účastníky navázat osobní vztah a může mít pocit, že by jim měl jejich ochotu nějak oplatit, recipročně reagovat.
- 📄 Někteří sociální výzkumníci iniciují akci pro zlepšení životních podmínek účastníků. Jindy si dokonce může výzkumník položit otázku, zda závěry svého výzkumu vůbec bude publikovat.
- 📄 Vždy je třeba dodržet pravidlo, že „výzkum nesmí ohrozit tělesné nebo psychické zdraví zkoumaných jedinců“ (Švaříček, 2007, s. 157).

Výzkumníkovo desatero

Ad 9: Zpřístupnění práce účastníkům výzkumu

☞ Pokud mají ti, kteří byli do výzkumu zařazeni, zájem o výsledky realizovaného výzkumu, je užitečné jim tyto výsledky vhodnou formou sdělit. *„Přednost by mělo mít sdělení obecnějšího charakteru, konstatující obecné závěry výzkumu, neuvádějící případná zjištění adresného osobního typu, která by se mohla zejména při veřejném publikování někoho citlivě dotknout“* (Pelikán, 1998, s. 35).

Ad 10: Zodpovědnost výzkumného pracovníka

☞ Výzkumník přijímá odpovědnost za preciznost a objektivitu jím prováděného výzkumu (včetně studia a rešerše literatury, navrhování a provádění experimentů, pozorování a publikování získaných výsledků) na základě svých odborných znalostí.

Co je a k čemu je GDPR v praxi

- GDPR = General Data Protection Regulation
- upravuje zacházení s osobními údaji fyzických osob
- jde nejen o přímé osobní údaje, ale rovněž o nepřímá pseudoanonymizovaná data (mohou být i zašifrovaná), jejichž zpracovatel je schopen je spojit s konkrétní osobou (telefonní čísla zákazníků, čísla kreditních karet, online identifikace osob nebo přístrojů pomocí IP adresy, ID cookies)
- participantům výzkumu je možné v případě jejich zájmu sdělit získané výsledky vhodnou formou (zobecnění, vynechání adresných osobních informací)
- GDPR platí pro subjekty se sídlem v EU, ale také pro subjekty se sídlem ve třetí zemi, pokud zároveň nabízejí své služby občanům EU nebo zpracovávají osobní údaje občanů EU

Co je a k čemu je GDPR v praxi

- GDPR sjednocuje v mnoha oblastech požadavky, které byly v ČR již vyžadovány podle zákona o ochraně osobních údajů č. 101/2000 Sb.
- k podstatným změnám patří zejména zajištění zákonnosti zpracování osobních údajů, stanovení konkrétního účelu a právního důvodu jejich sběru a manipulace s nimi
- v určitých případech musí být prokazatelným způsobem přijata vhodná technicko-organizační opatření ke zmírnění rizik při zpracování
- při zpracování osobních údajů je nezbytné dodržovat práva fyzických osob (subjektů údajů), tzn. povinnost zajistit transparentnost procesu, řádné informování a zodpovězení dotazů k rozsahu a účelu zpracovávaných dat, v konkrétních případech splnění požadavků subjektu údajů ohledně opravy nebo výmazu dat, omezení jejich zpracování, odvolání souhlasu se zpracováním či umožnění přenosu osobních údajů mezi různými správci.

Co je a k čemu je GDPR v praxi

- ☞ Privacy by design - ochrana osobních údajů se musí brát v potaz při navrhování a tvorbě nových produktů a služeb i při nastavení všech procesů zpracování osobních údajů.
- ☞ Musí se udržovat vhodná organizační opatření zaměřená na ochranu osobních údajů a zvláště se musí předkládat aktuální a kompletní dokumentace všech činností týkajících se zpracování osobních údajů.

Výzkumná etika na MU

Etická komise pro výzkum MU

- ☞ řeší otázky etiky ve výzkumu vztahujícímu se k lidským subjektům a související náležitosti návrhů projektů (posudek etické komise, informovaný souhlas, nakládání s osobními údaji aj.)
- ☞ <https://www.muni.cz/o-univerzite/fakulty-a-pracoviste/rady-a-komise/eticka-komise-pro-vyzkum/o-komisi>
- ☞ <http://vyzkum.rect.muni.cz/cs/etika-vyzkumu/ekv>

Projekty LF MU posuzuje Etická komise LF

- ☞ <http://www.med.muni.cz/index.php?id=465>

Projekty související se studií ELSPAC řeší Etická komise ELSPAC

- ☞ <http://www.elspac.cz/index.php?pg=o-elspac--vedeni>

Výzkumná etika na MU

Otázky výzkumu prováděného na zvířatech posuzuje Odborná komise pro zajišťování dobrých životních podmínek pokusných zvířat

 <http://www.med.muni.cz/index.php?id=197>

Problematiku geneticky modifikovaných organismů posuzuje pověřená osoba MU pro oblast GMO

 <http://www.muni.cz/sci/people/Jiri.Doskar>

 <http://www.rect.muni.cz/nso/>

Výzkumná etika na MU

Podezření na porušení Etického kodexu akademických a odborných pracovníků MU (Research Misconduct)

☞ podnět lze podat předsedovi Etické komise MU

☞ https://www.muni.cz/general/ethics_board?lang=cs

S dotazy na povinnosti vyplývající z právních předpisů vztahujících se k otázkám etiky výzkumu se lze obrátit na právníka pro výzkum

☞ <http://www.muni.cz/rect/people/15960>

Ohledně utajovaných informací lze kontaktovat bezpečnostní ředitelku MU

☞ <http://www.muni.cz/people/2551>

V oblasti právní ochrany databází poradí právníci CTT

☞ <http://www.ctt.muni.cz/cs/o-nas/nas-tym>

Posouzení projektu EKV MU

- posouzení výzkumného projektu EK je potřeba v případě, že se **výzkum jakýmkoliv způsobem dotýká lidského subjektu** (včetně práce s biologickým materiálem lidského původu)
- nutné předložení materiálů hlavním řešitelem projektu **PŘED (!!!) započítím řešení projektu**, NELZE tak činit zpětně či během realizace projektu
- jedná se o **jakoukoli výzkumnou činnost na MU** (projekty GAČR, TAČR, H2020, interní granty, závěrečné kvalifikační práce bakalářské, diplomové, disertační)
- schválení etickou komisí je **podmínkou publikace** u některých renomovaných odborných časopisů
- EKV MU posuzuje všechny projekty, které **NESPADAJÍ** pod LF nebo se netýkají studie ELSPAC (EK LF posuzuje projekty z LF, které se netýkají studie ELSPAC a EK ELSPAC posuzuje projekty využívající data studie ELSPAC)

Posouzení projektu EKV MU

- ☞ návrhy projektů kvalifikačních prací (BP, DP, RP, PGS) je třeba nechat před započítím jejich realizace posoudit v případě, že jakkoli manipulují s lidskými subjekty
- ☞ je možné připravit obecný design studie aplikovatelný na obdobně zaměřené kvalifikační práce, ten nechat schválit (zejména se týká FSS, FSpS, PdF MU)
- ☞ kvantitativně pojaté epidemiologické studie (anonymní dotazníky) většinou schválení EKV nevyžadují, před započítím realizace je ale vhodná konzultace s právníky EKV
- ☞ u kvalitativně zaměřeného výzkumu je otázka etického posuzování individuální, jedná se zejm. o osobní či pseudoanonymizovaná data (informované souhlasy, kasuistiky, fotodokumentaci, rozhovory, pozorování, testování, pedagogickou intervenci, dokumentaci výsledků činnosti, zapojení dětí či osob s postižením do výzkumu); konzultace s právníky EKV je potřebná
- ☞ vzor informovaného souhlasu i žádost o posouzení projektu EKV (rok 2018, průběžná aktualizace) jsou k dispozici na webu EKV MU

Principy pedagogického výzkumu

PRŮCHA, J., ŠVAŘÍČEK, R. Etický kodex české pedagogické vědy a výzkumu. *Pedagogická orientace*, 2009, roč. 19, č. 2, s. 89-105. ISSN 1211-4669.

- realizace výzkumu s respektem vůči všem jedincům, kteří jsou přímo či nepřímo cílem zkoumání, ochrana před újmou a poškozováním jejich práv
- pravdivé informování účastníků výzkumu o povaze, cíli a průběhu výzkumu, stejně jako o možných důsledcích výzkumu
- získání dobrovolného poučeného souhlasu od zkoumaných účastníků a jejich poučení o možnosti z výzkumu kdykoliv odstoupit bez sankcí
- zachovávání důvěrnosti nebo anonymity informací získaných během výzkumu od zkoumaných jedinců

Principy pedagogického výzkumu

PRŮCHA, J., ŠVAŘÍČEK, R. Etický kodex české pedagogické vědy a výzkumu. *Pedagogická orientace*, 2009, roč. 19, č. 2, s. 89-105. ISSN 1211-4669.

- 📄 uchovávání dat a plánů výzkumu během výzkumu i po jeho zveřejnění takovým způsobem, aby nemohlo dojít k jejich zneužití (viz zák. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů)
- 📄 zprostředkování výsledků výzkumu zkoumaným účastníkům odpovídajícím způsobem
- 📄 nezveřejňování výsledků výzkumu, pokud by mohlo dojít k poškození práv účastníků zkoumání
- 📄 odpovědnost za přesnost a správnost výzkumu
- 📄 respektování pravidel vědecké práce, svobodného, nezávislého a kritického myšlení

Odpovědnost pracovníka pedagogické vědy a výzkumu

PRŮCHA, J., ŠVAŘÍČEK, R. Etický kodex české pedagogické vědy a výzkumu. *Pedagogická orientace*, 2009, roč. 19, č. 2, s. 89-105. ISSN 1211-4669.

- ☞ v rámci své profese je povinen zveřejňovat výsledky své badatelské práce, a to v psaných i mluvených prezentacích (monografie, články v časopisech, přednášky aj.)
- ☞ obsah svých publikací prezentuje pravdivě a nezkresleně na základě dosažených vlastních i jiných výzkumů
- ☞ nezamlčuje záměrně názory jiných autorů, které by byly protichůdné k jeho vlastním stanoviskům
- ☞ své výsledky prezentuje v závislosti na typu obsahu tak, aby byly k dispozici různým skupinám potenciálních uživatelů (jiným badatelům, učitelům a ředitelům škol, pracovníkům školské administrativy, rodičům, dětem a mládeži aj.)
- ☞ publikace ztvárňuje tak, aby svými komunikačními parametry byly přizpůsobeny očekávaným potřebám jednotlivých skupin uživatelů

Odpovědnost pracovníka pedagogické vědy a výzkumu

PRŮCHA, J., ŠVAŘÍČEK, R. Etický kodex české pedagogické vědy a výzkumu. *Pedagogická orientace*, 2009, roč. 19, č. 2, s. 89-105. ISSN 1211-4669.

- ☞ důsledně respektuje zásady a předpisy k publikování zadané jednotlivými médii
- ☞ uvádí pouze ty prameny, s nimiž se skutečně a přímo seznámil
- ☞ ctí autorská práva jiných badatelů a zdrojů informací, takže v žádném případě neuplatňuje zkomolení citací, jejich účelového vytrhávání z původního kontextu apod.
- ☞ jako vysokoškolský učitel důsledně cituje i autory diplomových či jiných prací (pokud z nich čerpá) svých studentů, které považuje za plnoprávné autory
- ☞ soustavně a přesně dodržuje pravidla citace myšlenek či částí textů z jiných publikací, zejména důslednými odkazy na zdroje (autory), z nichž je citováno; při tom se řídí zásadami české státní normy Bibliografické citace (ČSN ISO 690 z roku 1996), resp. jejími modifikacemi dle jednotlivých nakladatelství, redakcí časopisů aj.
- ☞ ve sporných případech se opírá o ustanovení autorského zákona č.121/2000 Sb.

Děkujeme za pozornost !